

SPECYFIKA PRACY OPERACYJNEJ WYWIADU PRL

Niekiedy, przy okazji procesów lustracyjnych słyszy się – nie współpracowałem z SB, tylko z wywiadem PRL. Tymczasem jedna z instrukcji stwierdza: „Departament I MSW jest jedyną jednostką w systemie służby bezpieczeństwa upoważnioną do organizowania wywiadu za granicą”. Wywiad miał oczywiście swoją specyfikę...

Dotychczasowe zainteresowania badawcze, związane z zagadnieniem pracy operacyjnej organów bezpieczeństwa PRL, koncentrowały się na przedstawianiu metod pracy Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego oraz Służby Bezpieczeństwa MSW w odniesieniu do działań na terenie kraju. Najpełniejszym dotychczas opracowaniem instrukcji operacyjnych jest tom zawierający 11 odpowiednich normatywów, opracowany przez Tadeusza Ruzikowskiego¹. Opublikowano również pojedyncze instrukcje operacyjne MBP i SB oraz inne akty normatywne dotyczące działań operacyjnych pionu do walki z Kościołem (Departamentu IV MSW)², a także Biura „B” MSW i Biura „T” MSW³. W pracy najpełniej traktującej kwestie metodologiczne, *Wokół teczek bezpieki – zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, problematyka związana z pracą operacyjną wywiadu cywilnego jest prawie nieobecna⁴. Jedynie Andrzej Paczkowski opublikował w niej dokument „Terminologia wywiadowcza obowiązująca w pracy Departamentu I MSW”. Powstało więc mylne założenie, że metodologia pracy operacyjnej wywiadu cywilnego⁵ była tożsama z ogólnymi zasadami stosowanymi w pozostałych pionach UB/SB.

To właśnie w materiałach Departamentu I MSW zachowały się dokumenty ukazujące działalność takich osób jak ojciec Konrad Hejmo czy też biskup Stanisław Wielgus⁶, których

¹ *Instrukcja pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa 1945–1989*, oprac. T. Ruzikowski, Warszawa 2004.

² *Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych 1945–1989*, red. A. Dziurok, Warszawa 2004.

³ H. Głębocki, *Policyjna Rzeczpospolita Ludowa. „Biblia” Służby Bezpieczeństwa: Instrukcja 006/70, „Arcana” 2002, nr 4–5, s. 40–73; Tajni współpracownicy. Dokumenty*, b.m.w., 1993; K. Rokicki, *Instrukcja pracy dla funkcjonariuszy obserwacji (Biura „B” MSW), „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2006, nr 2 (4), s. 298–317; P. Gontarczyk, *Instrukcja pionu „T” MSW w sprawie zakładania podsłuchu pokojowego, ibidem*, s. 318–357.*

⁴ *Wokół teczek bezpieki – zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2006.

⁵ Wywiad cywilny jest określeniem umownym, stosowanym dla odróżnienia jednostek MBP oraz MSW prowadzących pracę operacyjną za granicą od Oddziału II/Zarządu II Sztabu Generalnego WP, określanego jako wywiad wojskowy. Inne określenie stosowane przed 1990 r. to wywiad polityczny. Jest to termin nieściśły, gdyż wywiad polityczny stanowił, obok wywiadu naukowo-technicznego, ekonomicznego (gospodarczego), kontrwywiadu zagranicznego i walki z „dywersją ideologiczną”, jedno z zagadnień, którymi zajmował się Departament I MSW.

⁶ AIPN BU, 01285/3, Karta kieszeniowa „Jacket” nr 7207 (dot. bp. Stanisława Wielgusa); AIPN 2320/188, t. 1–3,teczka pracy TW ps. Dominik” i KO ps. „Hejnał” (dot. o. Konrada Hejmo). Zob. także

przypadki były szczególnie głośno komentowane w mediach. Warto zatem uwzględnić zagadnienie pracy operacyjnej i form jej dokumentacji stosowanych przez pion I.

Wywiad cywilny PRL powstał równoległe z organami Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. W jego ramach zadanie to spełniał Wydział Wywiadu, następnie Wydział II Samodzielny, a od 1947 r. Departament VII MBP. Działania operacyjne podejmowane przez wywiad w tym okresie opierały się na ramowych wytycznych zawartych w „Instrukcji (tymczasowej) o pozyskaniu, pracy i ewidencji agenturalno-informacyjnej sieci”⁷. Odnosił się do tego bezpośrednio rozdział II instrukcji – „Dobór i werbowanie agentury do pracy wywiadowczej za granicą”, a pozostałe rozdziały miały zastosowanie odpowiednio do zadań wywiadowczych. Instrukcja wymieniała trzy kategorie tajnych współpracowników: agentów, rezydentów i informatorów. Podkreślano, że do pracy za granicą powinno się dobierać kandydatów znających język państwa, w którym agent ma działać, albo mających tam bliską rodzinę, znajomości na tym terenie, również znajomość miejscowości, w której ma przebywać, znajomość obyczajów danego kraju oraz rodzinę i związek z nią na terenie Polski. „Takich agentów najlepiej werbować, podkreślając mocno uczucia patriotyczne”.

Sporym postępowaniem w stosunku do tego dokumentu była bardzo obszerna „Instrukcja Nr 012/53 o pracy aparatu bezpieczeństwa z siecią agenturalną” wprowadzona w życie rozkazem nr 025/53 MBP „o pracy aparatu bezpieczeństwa publicznego z siecią agenturalną”⁸. Przy całej swej obszerności i szczegółowości instrukcja ta nie zawierała już bezpośrednich odniesień do pracy operacyjnej wywiadu. Było to spowodowane specyfiką pracy wywiadowczej. W ciągu dziesięciu lat wypracowano metody tej pracy, właściwe jedynie dla działań poza terytorium kraju. Wytyczne przywołanej instrukcji były podstawą do opracowania przez kierownictwo Departamentu VII MBP odrębnych, właściwych temu pionowi normatywów regulujących zakresy i metody pracy wywiadu. Praktyka ta została przejęta także przez kierownictwo Departamentu I MSW. Kolejne instrukcje o pracy operacyjnej SB, wydawane aż do 1972 r., odnosiły się jedynie w ogólnych zarysach do zadań realizowanych przez wywiad cywilny. Przykładem tego jest zarządzenie ministra spraw wewnętrznych nr 01021/60 z 2 lipca 1960 r., wprowadzające Instrukcję Nr 03/60 „o podstawowych środkach i formach pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa”⁹. Instrukcja ta przewidywała nowe kategorie agentury SB: tajnych współpracowników oraz pomoc obywatelską. Natomiast Instrukcja Nr 01/62 o „kategoriach spraw operacyjnych, dokumentacji operacyjnej i ewidencji operacyjnej w Samodzielnych Grupach Specjalnych Departamentu I KW/MO”, wydana przez dyrektora Departamentu I MSW płk. Henryka Sokolaka 10 sierpnia 1962 r., odwołująca się bezpośrednio do Instrukcji 01/62, zawierała odmienny katalog „zadań operacyjno-wywiadowczych”, obejmujący osobowe źródła informacji, rodzaje spraw operacyjnych czy miejsca spotkań¹⁰. Były to kategorie uwzględniające zagadnienia pracy operacyjnej właściwe wywiadowi. Z ogólnych zasad pracy operacyjnej przejmowały jedynie to, co było dla wywiadu

A. Grajewski, P. Machcewicz, J. Żaryn, *Raport: Sprawa o Konrada Hejmo. Działania Służby Bezpieczeństwa przeciwko Kościołowi katolickiemu w latach 1975–1988*, dostępny w wersji elektronicznej, zob. www.ipn.gov.pl.

⁷ *Instrukcje pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa...*, s. 23–28.

⁸ *Ibidem*, s. 29–46.

⁹ *Ibidem*, s. 93–120.

¹⁰ AIPN BU, 01738/21, Instrukcja nr 01/62, „O kategoriach spraw operacyjnych, dokumentacji operacyjnej i ewidencji operacyjnej w Samodzielnych Grupach Specjalnych Departamentu I KW/MO/M”, k. 29–49.

przydatne. Warto zwrócić uwagę na konsekwentne trzymanie się tradycji nazwy „agent”. Choć w SB zastąpiono ją określeniem „tajny współpracownik”, to wywiad nadal stosował to określenie w praktyce. Niezwykle ważną kategorią współpracy był kontakt służbowo-informacyjny (KSI). Było to nowe określenie na istniejącą co najmniej od połowy lat pięćdziesiątych w pracy komórek wywiadu kategorię – agent pomocniczy. Kategoria ta obejmowała osoby, które – z racji pełnionych funkcji w instytucjach państwowych, placówkach naukowo-badawczych, zakładach produkcyjnych – miały możliwości wyszukiwania kandydatów do werbunku wśród obcokrajowców lub obywateli polskich; przeprowadzały rozmowy sondażowe z cudzoziemcami; przedstawiały wstępne oceny zdobytych informacji o charakterze naukowo-technicznym; inspirowały wyjazdy stażystów czy stypendystów do interesujących wywiad krajów kapitalistycznych i rozpracowywanych obiektów. Specyfiką tej kategorii było, że nie wymagano od KSI pisemnego zobowiązania o współpracy, natomiast rejestrowano go w kartotece Wydziału „C” w województwie, na którego terenie działała Samodzielna Grupa Specjalna¹¹. W uzasadnionych przypadkach KSI mógł być przeklasyfikowany w TW lub agenta. Następowoło to wtedy, kiedy przekazywano go do któregoś z wydziałów lokalnej SB (wówczas stawał się TW) lub gdy wyjeżdżał za granicę i wykonywał zadania na rzecz Departamentu I MSW (wtedy stawał się agentem).

Dekada lat siedemdziesiątych to okres burzliwego rozwoju wywiadu cywilnego, odgrywającego coraz większą rolę w kształtowaniu polityki zagranicznej Polski, jak również mającego być jednym z głównych źródeł zdobywania technologii i informacji naukowo-technicznych, które pomogłyby zmodernizować gospodarkę kraju. Zwiększone zadania wpłynęły na metody pracy operacyjnej. To również czas najważniejszej kodyfikacji zagadnień dotyczących metodologii pracy operacyjnej, wynikającej z ponad dwudziestopięcioletnich doświadczeń UB/SB. Zarządzeniem nr 006/70 ministra spraw wewnętrznych z 1 lutego 1970 r. wprowadzono „Instrukcję o pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa resortu spraw wewnętrznych”¹². Istotnym *novum* w tym obowiązującym aż do 1989 r. zarządzeniu było wyraźne podkreślenie, że „Zadania i formy pracy Departamentu I oraz zasady, zakres i tryb współdziałania z tym Departamentem jednostek organizacyjnych resortu spraw wewnętrznych określają odrębne przepisy”¹³. Po raz pierwszy więc podkreślono (bo uznano już wcześniej, wydając osobne instrukcje), że specyfika pracy operacyjnej wywiadu wymaga całkowicie odrębnego unormowania. Pierwszym efektem tego podejścia było „Zarządzenie Nr 0045/70 ministra spraw wewnętrznych z 17 maja 1970 r. w sprawie zakresu pracy oraz regulaminu organizacyjnego Departamentu I Ministerstwa Spraw Wewnętrznych”¹⁴. Dokument ten, po raz pierwszy kompleksowo normujący zadania wywiadu cywilnego i jego organizację, nakazywał kierowanie się we współpracy i nadzorze nad sprawami operacyjnymi – będącymi w zainteresowaniu wywiadu, a realizowanymi przez inne jednostki MSW – wytocznymi wynikającymi z zarządzenia nr 006/70, wyraźnie bowiem określał, że „**Departament I MSW jest jedyną jednostką w systemie służby bezpieczeństwa upoważnioną do organizowania wywiadu za granicą**”¹⁵. Zapis ten uświadamia, że Departament I MSW

¹¹ AIPN Wr, 0014/3125, akta KSI/TW „Mieczysław”; AIPN Wr, 0095/3023, akta KSI „Dziekan”. Za zwrócenie uwagi na te akta dziękuję Sebastianowi Ligarskiemu.

¹² *Instrukcje pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa...*, s. 121–139.

¹³ *Ibidem*, s. 121.

¹⁴ AIPN BU, 01821/3, k. 300–305.

¹⁵ *Ibidem*, k. 301.

był jednostką Służby Bezpieczeństwa, a nie wydzielonym pionem w ramach MSW. Jest to ważne podkreślenie, gdyż wciąż można usłyszeć tezy, że nie była to część SB.

W zakresie uregulowań dotyczących pracy operacyjnej dokument zawierał jedynie ogólne wytyczne. W ich myśl podstawowym środkiem działania operacyjnego miała być agencja w obiektach wywiadowczego rozpracowania Departamentu I MSW, względnie mająca do nich bezpośredni dostęp. Podczas realizacji zadań wywiad mógł również korzystać z zagranicznych kontaktów informacyjnych oraz tajnych współpracowników i kontaktów pozyskanych spośród obywateli PRL.

Wydane 6 maja 1972 r. zarządzenie nr 0041/72 ministra spraw wewnętrznych wprowadziło do użytku służbowego „Instrukcję o pracy wywiadowczej Departamentu I MSW”¹⁶. Regulowała ona najważniejsze aspekty pracy wywiadu, odpowiednio je definiowała i systematyzowała. Jej kompleksowość spowodowała, że obowiązywała do końca lat osiemdziesiątych. Instrukcja definiowała kategorie osobowych środków pracy operacyjnej wywiadu. Były to: agent, kontakt informacyjny oraz kontakt operacyjny. Charakterystyczne, że instrukcja zabraniała werbunku członków partii komunistycznych, dopuszczała natomiast werbunek agenta „pod obcą flagą”, czyli występowanie wobec kandydata na agenta pod przykryciem służb specjalnych obcego (w domyśle kapitalistycznego) państwa, organizacji politycznej lub gospodarczej¹⁷.

Podstawowym instrumentem realizacji zadań wywiadowczych był AGENT. Mógł być nim obywatel obcego państwa, bezpieczeństwa lub – w pewnych sytuacjach – obywatel polski na stałe zamieszkały za granicą, mający możliwości wywiadowcze oraz wykonujący świadomie zlecone mu zadania. Należy zwrócić uwagę na tę ostatnią okoliczność – musiała to być osoba godząca się świadomie na współpracę i podporządkowująca się dyspozycjom wywiadu w zakresie realizowanych zadań.

Kolejną kategorią współpracowników wykorzystywanych przez wywiad były KONTAKTY INFORMACYJNE. Byli to obywatele obcego państwa, bezpieczeństwa lub obywatele polscy stale zamieszkały za granicą, którzy świadomie lub nieświadomie przekazywali dokumenty lub informacje interesujące wywiad. Cechami odróżniającymi KI od agenta były przede wszystkim brak świadomie wyrażonej zgody na współpracę z wywiadem i pełnego podporządkowania się jego dyspozycjom. Następną cechą odróżniającą tę kategorię współpracy był brak formalnych stosunków z wywiadem, przy jednoczesnych kontaktach osobistych z oficerem wywiadu (zawsze występującym pod przykryciem) lub instytucją polską za granicą. Wynikał z tego brak świadomości tajności utrzymywanego kontaktu oraz ograniczone czasowo i tematycznie możliwości informacyjne. Warto zastanowić się nad tą sprawą głębiej, by nie powstało mylne przeświadczenie, że osoba zarejestrowana jako KI zawsze świadomie podejmowała współpracę z wywiadem. Tymczasem z powyżej przytoczonej definicji wynika, że mogła to być osoba niezwiązana formalnie z funkcjonariuszem wywiadu, nieorientująca się, że jest wykorzystywana przez wywiad, spotykająca się z osobą oficjalnie reprezentującą polską instytucję dyplomatyczną, handlową lub kulturalną i udzielająca jej informacji, jakie wynikały naturalnych zainteresowań czy też sympatii, na bazie których nawiązany został ten

¹⁶ AIPN BU, 02447/3, Zarządzenie nr 0041/72 ministra spraw wewnętrznych z dnia 6 V 1972 r., k. 77–112.

¹⁷ Taką metodę zastosowano m.in. przy współpracy z o. Hejmo na terenie Watykanu, gdzie funkcjonariusz Departamentu I MSW podawał się za osobę związaną z zachodnoniemieckim wywiadem – BND.

kontakt. Wprawdzie mogła domyślać się, że ma do czynienia z wywiadem, lecz charakter stosunków wykluczał tajność i konspirację spotkań czy przekazywania informacji.

Kolejną formą współpracy z wywiadem był KONTAKT OPERACYJNY (KO). Była to osoba posiadająca obywatelstwo PRL, stale zamieszkała w kraju, celowo pozyskana do współpracy z wywiadem, która świadomie i w sposób tajny wykonywała zadania wywiadowcze w kraju lub za granicą. W tej kategorii mieściły się osoby pozyskane na – jak to określano – „płaszczyźnie ideowo-politycznej” i „patriotycznej” oraz rekrutujące się spośród osób posiadających ustalone lub ewentualne możliwości pracy wywiadowczej z racji wyjazdów lub delegacji służbowych na Zachód, wyjazdów na stypendia, staże naukowe, praktyki zagraniczne, a także w celach turystycznych lub przy okazji odwiedzin u rodziny.

Dodatkową formą współpracy z wywiadem były, podobnie jak KO funkcjonujące również w innych pionach Służby Bezpieczeństwa, KONTAKTY SŁUŻBOWE. Były to osoby wywodzące się z aparatu państwowego lub gospodarczego, wykonujące zadania głównie na terenie kraju. Mogli to być dyrektorzy np. central handlowych, departamentów w MSZ, MHZ, instytucji naukowych czy szefowie działów kadr, pomagający wywiadowi w zakonspirowaniu oficerów wywiadu, którzy poprzez te instytucje „przykrycia” byli oddelegowywani do pracy wywiadowczej za granicą lub w kraju. Do kategorii KS zaliczano również ambasadorów, szefów misji handlowych, placówek konsularnych, którzy z racji swej funkcji ułatwiali wykonywanie zadań oficerom wywiadu. Należy jednak podkreślić, że kontakty służbowe nie należały formalnie do kategorii współpracowników wywiadu określonych w instrukcji o pracy wywiadowczej.

Podobnie, uwzględniając specyfikę pracy wywiadowczej, prowadzono ją i dokumentowano w odmiennych formach niż w pozostałych pionach SB. Różnice wynikające ze specyfiki wywiadu przedstawiają tabele na następnej stronie.

Na zakończenie należy zwrócić uwagę na fakt, że Departament I MSW był od lat sześćdziesiątych jedyną jednostką MSW realizującą zadania operacyjne za granicą¹⁸. Pozostałe pionki były zobligowane do przekazywania tajnych współpracowników, gdy wyjeżdżali oni za granicę. Zagadnienia te normowały odpowiednie przepisy, a w momencie przejęcia przez Departament I MSW zmieniano również kategorię współpracy na obowiązującą w wywiadzie.

---

¹⁸ Do połowy lat sześćdziesiątych uprawnienia w prowadzeniu tzw. kontrwywiadu ofensywnego miał także Departament II MSW, zmierzający do dotarcia do ośrodków kierowniczych i szkoleniowych zachodnich wywiadów w celu ustalenia informacji dotyczących ich działań przeciwko PRL.

Tabela nr 1. Rodzaje agentury i spraw operacyjnych występujących w zarządzeniu nr 006/70 ministra spraw wewnętrznych z 1 lutego 1970 r. w sprawie pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa resortu spraw wewnętrznych

Kategorie osobowych źródeł informacji
Tajny Współpracownik (TW) Kontakt Służbowy (KS) Kontakt Operacyjny (KO) Konsultant
Rodzaje spraw operacyjnych
Sprawa Operacyjnego Sprawdzenia (SOS) Sprawa Operacyjnego Rozpracowania (SOR) Sprawa Obiektowa (SO) Kwestionariusz Ewidencyjny (KO)

Tabela nr 2. Rodzaje agentury i spraw operacyjnych występujących w zarządzeniu nr 0041/72 ministra spraw wewnętrznych z 6 maja 1972 r. w sprawie pracy wywiadowczej Departamentu I MSW

Kategorie osobowych źródeł informacji
Agent Kontakt Informacyjny (KI) Kontakt Operacyjny (KO)
Rodzaje spraw operacyjnych
Rozpracowanie Operacyjne Rozpracowanie Obiektowe Segregator Materiałów Wstępnych